

Θεωρητικές προσεγγίσεις στο πρόβλημα τῶν στρατιωτικῶν ἐπεμβάσεων στήν πολιτική*

Βασίλης Καπετανγιάννης

* Τό ἄρθρο αὐτό βασίζεται σέ μέρος εὐρύτερης μελέτης πού πρόκειται νά ὑποβληθεῖ ὡς διδακτορική διατριβή στό Πανεπιστήμιο τοῦ Λονδίνου.

Πρόλογος

Ἡ ἐπιτυχία τοῦ στρατιωτικοῦ πραξικοπήματος τοῦ 1967 καί ἡ ἐγκαθίδρυση τῆς στρατιωτικῆς δικτατορίας ἦταν ἐπόμενο

νά προκαλέσουν, τόσο στήν Ἑλλάδα ὡς καί στό ἐξωτερικό, τήν ἐμφάνιση πληθώρας ἄρθρων, μελετῶν καί διδλίων(1). Ἔτσι, τά ἴδια τά γεγονότα, συντέλεσαν στό ν' ἀναδυθεῖ στήν ἐπιφάνεια τό πρόβλημα τοῦ ρόλου τοῦ στρατοῦ στήν πολιτική, πρόβλημα πού ἐμφανῶς θρυσκόταν στό ἐπίκεντρο τῶν πολιτικῶν ἐξελίξεων καθόλη τή διάρκεια τῆς μεταπολεμικῆς περιόδου, ἀλλά κατά ἓνα «περίεργο τρόπο» εἶχε παραμεληθεῖ καί ὡς ἀντικείμενο μελέτης καί ὡς συστατικό κι ἀποφασιστικό στοιχεῖο τῶν πολιτικῶν ἐκτιμήσεων καί ὑπολογισμῶν. Δυστυχῶς ὁμως, ἐλάχιστο μέρος τῆς ὀγκώδους αὐτῆς φιλολογίας καταπιάνεται νά μελετήσῃ καί νά ἐρμηνεύσῃ ἀπό συστηματική καί συνεπή θεωρητική σκοπιὰ τίς ἐξελίξεις αὐτές. Ἡ εὐφορία τῆς μεταπολίτευσης ἐπικάλυψε τό πρόβλημα μέ παχύ στρώμα σκόνης παρά τό γεγονός ὅτι οἱ συγκυριακές ἐκδηλώσεις τοῦ στρα-

1. Γιά βασικά διδλογραφικά στοιχεῖα βλ. R. Clogg καί G. Yannopoulos, (ἐκδ.) *Greece under military rule*, Secker and Warburg, London 1972. (Ἑλλ. ἐκδόση Παπαζήσης 1976), Χ. Κορυζής, *Τό αὐταρχικό καθεστῶς*, Gutenberg, Ἀθ. 1975.

τιωτικού προβλήματος τό φέρουν κάθε φορά στο προσκήνιο και παρά τή «γενική πεποίθηση» ότι παραμονεύει σε κάθε κρίσιμη καμπή των έσωτερικών πολιτικών εξελίξεων.

Είναι περιττό νά τονιστεί ή σημασία τής θεωρητικής προσπάθειας. Η πολιτική δράση βέβαια αναπόφευκτα εστιάζεται στα προβλήματα τής συγκυρίας κι έπείγεται φυσικά νά λύσει μέ πρακτικό τρόπο τά πιό φλέγοντα άπ' αυτά, τά όποια δέν περιμένουν βέβαια τήν έτυμηγορία τής θεωρίας. Δέν μπορώ νά έπεκταθώ περισσότερο στο σημείο αυτό. Συμβαίνει όμως, άκόμα και σήμερα, ή θεωρητική προσπάθεια νά περιφρονείται ή νά παραγνωρίζεται σε μεγάλο βαθμό, είτε λόγω του δογματισμού και του τυφλού άκτιβισμού πού διακρίνει τήν «έλληνική» πολιτική σκέψη και δράση, είτε λόγω τής αυτάρκειας άγνοιας, μέ τήν καταστροφική αυτάρκεια πού τήν συνοδεύει, πάνω στην όποια επαναπαύονται συνειδήσεις και πράξεις.

Παρακάμπω τά προβλήματα πού ύποθέτω ότι δημιουργούν οι αιτιάσεις μου. Άλλά άκριβώς γι' αυτούς τούς λόγους, στην πρόσκληση του περιοδικού νά συμβάλω στο ειδικό άφιέρωμα για τίς Ένοπλες Δυνάμεις, θώρησα σκόπιμο ν' άνφερθώ μέ πολύ συνοπτικό τρόπο στις κυριότερες θεωρητικές προσεγγίσεις στο πρόβλημα των στρατιωτικών έπεμβάσεων στην πολιτική. Είναι φανερό ότι οι λίγες αξιόλογες εργασίες πού καταπιάνονται μέ τό πρόβλημα του στρατού στην Έλλάδα βασίζονται ρητά ή σιωπηρά σε ύποθέσεις πού ανήκουν σε εύδιάκριτα θεωρητικά σχήματα, ύποθέσεις πού στη συνέχεια μετατρέπονται σε έρμηνευτικές άρχές. Έξ άλλου ό χώρος των στρατιωτικών έπεμβάσεων άποτελεί κατά μία έννοια τόν κατ' έξοχή χώρο δοκιμασίας τής έγκυρότητας των πολιτικών θεωριών. Οι στρατιωτικές έπεμβάσεις μέ τή συνήθη κυρίως μορφή του πραξικοπήματος πού παίρνουν στις ύπαναπτυνμένες ή αναπτυσσόμενες χώρες, συνιστούν «έκτακτη» πολιτική άλλαγή, άπώτομη μεταβολή των πολιτικών συντεταγμένων. Στο πεδίο αυτό δοκιμάζονται οι θεωρίες περί κράτους, περί κοινωνικών τάξεων, περί σχέσεων οικονομικού και πολιτικού στοιχείου, μέ λίγα λόγια ή καταλληλότητα κι έπάρκεια των αναλυτικών εργαλείων για βασικά θέματα μέ τά όποια άσχολούνται οι διάφορες προσεγγίσεις πού άκαδημαϊκά συστεγάζονται κάτω από τήν έπιστημονική πειθαρχία τής Πολιτικής Κοινωνιολογίας. Θα προσπαθήσω λοιπόν νά ξετάσω κριτικά τίς προσεγγίσεις αυτές άποφεύγοντας, λόγω χώρου, τίς λεπτομερείς βιβλιογραφικές παραπομπές.

Είσαγωγή

Δέν είναι τυχαίο ότι τά προβλήματα των στρατιωτικών παρεμβάσεων μελετήθηκαν κυρίως μέσα στο θεωρητικό πλαίσιο τής Κοινωνιολογίας τής Άνάπτυξης για δύο κυρίως λόγους: πρώτο τό γεγονός τής κυριαρχίας στον άκαδημαϊκό χώρο των θεωρητικών προτύπων του λειτουργισμού / εξελικτισμού και, δεύτερο, τό έμπειρικό γεγονός τής συχνότητας μέ τήν όποια τά στρατιωτικά πραξικοπήματα έπληξαν τίς χώρες του Τρίτου Κόσμου στις πρόσφατες δεκαετίες(2). Μπορούμε νά παρακολουθήσουμε μέ άρκετή άκρίβεια τίς μετατοπίσεις τής έμφασης στις κατευθύνσεις τής έρευνας σ' όλη αυτή τήν περίοδο. Αυτό πάντως πού έχει σημασία είναι ή σχεδόν μονοπώληση

του θεωρητικού πεδίου από τό λειτουργισμό στις διάφορες παραλλαγές του. Μόνο στις δύο τελευταίες δεκαετίες, κάτω από τήν πολλαπλή επίδραση των νεο-μαρξιστικών θεωριών για τήν ύπανάπτυξη και τής ανάπτυξης των πολιτικών κινημάτων στις αναπτυσσόμενες χώρες, άρχισε ν' άμφισβητείται πρακτικά και θεωρητικά ή παντοδυναμία του θεωρητικού λειτουργιστικού προτύπου. Έτσι, σήμερα οι νεο-μαρξιστικές έρευνες, παρά τίς προφανείς δυσκολίες και τά δυσεπίλυτα προβλήματα πού συναντούν, έκτοπίζουν ολοένα και περισσότερο τό λειτουργιστικό / εξελικτικό παράδειγμα, χωρίς αυτό νά σημαίνει ότι οι άπαντήσεις είναι ικανοποιητικές. Για πρώτη φορά καταβάλλεται μία συστηματική προσπάθεια διερεύνησης των σχέσεων οικονομικής ανάπτυξης και πολιτικής άλλαγής, Γόρδιος κυριολεκτικά Δεσμός για τή μαρξιστική προσέγγιση.

A. Η Λειτουργιστική προσέγγιση

1. Έκσυγχρονισμός

Άπό λειτουργιστική σκοπιά, τό φαινόμενο τής ύπανάπτυξης και των πολιτικών μορφών πού «αναπόφευκτα» τήν συνοδεύουν, μελετήθηκε κυρίως κάτω από τή γενική έτικέτα του *έκσυγχρονισμού*. Ο έκσυγχρονισμός συλλαμβάνεται θεωρητικά ως μία παγκόσμια διαδικασία πού προορίζεται νά μετασχηματίσει τίς «παραδοσιακές» κοινωνίες σε «σύγχρονες» μέσω μιας μάλλον άπροσδιόριστης χρονικά και άκαθόριστης πολιτικο-κοινωνικά μεταβατικής περιόδου. Στο τέλος τής μεταβατικής αυτής περιόδου ή σπονδυλική στήλη τής ύπανάπτυξης έχει ήδη θραυστεί. Χαρακτηριστικό τής προσέγγισης αυτής είναι ότι ή όλη διαδικασία θεωρείται μέσα από τό πρίσμα του λειτουργισμού του Parsons, κυρίως μέ τίς «μεταβλητές προτύπων»(3) πού περιγράφουν τίς αντίθετικές πραγματικότητες του «παραδοσιακού» και του «σύγχρονου». Η προσέγγιση αυτή συνεπάγεται φυσικά τή *διάχυση* των σύγχρονων στοιχείων στην παραδοσιακή κοινωνία, διάχυση πού δέν μπορεί νά έχει άλλη πηγή προέλευσης παρά τίς αναπτυσσόμενες κοινωνίες. Αυτά τά «σύγχρονα» στοιχεία μέ τήν έμφύτευσή τους στο κοινωνικό έδαφος των ύπαναπτύκτων / παραδοσιακών χωρών, δημιουργούν τούς «θύλακες» εκείνους πού σταδιακά, λειτουργώντας ως μοχλοί, έπικαλύπτουν κι ένσωματώνουν τά «παραδοσιακά» στοιχεία του κοινωνικού, οικονομικού και πολιτικού ίστού. Η όλη άνάλυση τής προσέγγισης του έκσυγχρονισμού βασίζεται στη θεμελιώδη έννοια του *κοινωνικού συστήματος* του λειτουργισμού του Parsons. Βασικά χαρακτηριστικά του «συστήματος» και των «ύποσυστημάτων» από τά όποια άπαρτίζεται, είναι ή άλληλεπίδραση και άλληλεξάρτηση των μερών του και τελικά ή *ίσορροπία* πού διασφαλίζεται μέσω μηχανισμών ένσωμάτωσης.

2. Για στατιστικά στοιχεία βλ. S. Finer. *The man on horseback: the role of the military in politics*. Penguin 1975.

3. T. Parsons. *The Social System*. 1951. -The pattern variables revisited: A Response to R. Dubin- στην *American Sociological Review*. Vol. 25. No 4.

προσαρμογής, διακανονισμού και συμφιλίωσης των συγκρούσεων και ικανοποίησης των αναγκών. Συνοπτικά, οι «μεταβλητές προτύπων» του Parsons συνιστούν στην ουσία μία θεωρία της δράσης που προσδιορίζει τη λειτουργία και τους προσανατολισμούς των κοινωνικών ρόλων, είναι μ' άλλα λόγια μία θεωρία *βολονταριστική* που προσλαμβάνει δομικά χαρακτηριστικά μόνο με την αποδοχή λειτουργιστικών αξιωμάτων (π.χ. τάξη και σταθερότητα, «ανάγκες» του συστήματος, ανάγκες αναπαραγωγής κλπ.) Μ' άλλα λόγια, η δομική συνιστώσα της θεωρίας κατασκευάζεται μόνο με την προσφυγή στο αξίωμα των «λειτουργικών απαιτήσεων» του συστήματος, με συνέπεια οι «μεταβλητές προτύπων» να αποτελούν στην ουσία την αφηρησία για μία τυπολογία των κοινωνικών δομών.

Η λειτουργιστική προσέγγιση δεν αναγνωρίζει σχέσεις κυριαρχίας και υπεροχής ανάμεσα στα επίπεδα (οικονομικό, πολιτικό, ιδεολογικό) του κοινωνικού σχηματισμού. Πώς είναι λοιπόν δυνατό να εξηγηθεί θεωρητικά τη διαδικασία της αλλαγής; Γιατί, τουλάχιστον οι πιο έκλεπτυσμένες εκδόχές του λειτουργισμού, δεν αποτελούν άπλη εξάσκηση στον τομέα της στατιστικής. Αντίθετα φιλοδοξούν να ερμηνεύσουν την κοινωνική και πολιτική αλλαγή. Προφανώς η μόνη διέξοδος είναι η καταφυγή στην έννοια της *δυσλειτουργικότητας* που όμως δεν είναι τίποτ' άλλο παρά μία υπολειμματική κατηγορία που χρησιμοποιείται σαν φόρμουλα *pass-ραπουι*, χωρίς καμιά αναλυτική αξία. Κάθε κίνηση προς την αλλαγή θεωρείται ως «παρέκκλιση» από τις νόρμες κι ως διατάραξη της ισορροπίας, έφθον βασικές υποθέσεις του παραδείγματος είναι ή σχεδόν πλήρης ένσωμάτωση και ή ισορροπία. Έτσι τα φαινόμενα που παράγουν την αλλαγή παραμένουν χωρίς θεωρητική θεμελίωση μιά που το επίκεντρο της ανάλυσης είναι ή ερμηνεία της ανταπόκρισης του συστήματος στην πρόκληση της αλλαγής μάλλον παρά στις ίδιες τις αιτίες της αλλαγής. Βέβαια τό επίπεδο ισορροπίας, κάτω από την επίδραση των δυνάμεων της αλλαγής, μετακινείται, αλλά ή αδυναμία της θεωρίας φαίνεται καθαρά στό ότι τό αποτέλεσμα της μετάβασης εκλαμβάνεται ως αίτια της ίδιας της αλλαγής.

Συμπερασματικά, ή λειτουργιστική θεωρία για την αλλαγή βασίζεται στην υπόθεση ότι ή αίτια της διαφοροποίησης εντοπίζεται στην ανάγκη προσαρμογής της κοινωνικής μονάδας στό περιβάλλον. Αλλά τό σχήμα ταυτολογεί έξ όρισμού έφθον ή διαφοροποίηση θεωρείται ότι παράγει νέα στοιχεία μεγαλύτερης προσαρμοστικότητας, πράγμα που αποτελεί ταυτόχρονα αίτια και συνέπεια της αλλαγής.

Αν ή αντίληψή μου για τίς βασικές υποθέσεις του λειτουργισμού είναι σωστή, τότε δεν είναι δύσκολο να διαπιστωθεί γιατί στην Κοινωνιολογία της Ανάπτυξης εμφανίστηκαν διάφοροι τύποι υποδοθμισμού με άκραιο παραδείγματα τόν ψυχολογικό υποδοθμισμό του McClelland(4) και του Lerner(5) ή γιατί ή προσοχή στράφηκε σε διάφορες πλευρές του έκσυγχρονισμού (παιδεία, συστήματα αξιών, mass media κλπ.) που αναγορεύτηκαν σε κινητήριες μηχανές της διαδικασίας έκσυγχρονισμού.

Τό θεωρητικό πλαίσιο του έκσυγχρονισμού μπορεί να βοηθήσει στό να κατανοηθεί καλύτερα σε ποιά άκριβώς θέση τοποθετείται ό στρατός μέσα στη διαδικασία αυτή. Αντιπροσωπευτικό δείγμα των επιχειρημάτων για τίς σχέσεις στρατού

και έκσυγχρονισμού αποτελούν οι απόψεις του L. Pye(6), ό όποιος επιλέγει τό στρατό ως βασικό «φορέα έκσυγχρονισμού». Όπως όρθά παρατήρησε ό Finer ή πολιτική συνέπεια της θέσης αυτής είναι ότι ό στρατός «θά πρέπει να κυβερνά ή τουλάχιστον να έλέγχει»(7). Η έρμηνευτική αυτή άρχή υιοθετείται και σε μελέτες(8) για τό στρατιωτικό πραξικόπημα του 1967 στην Ελλάδα.

Μιά δεύτερη κατηγορία αναλύσεων στό πλαίσιο της προβληματικής που άπεικονίζει τό στρατό ως φορέα έκσυγχρονισμού, έπιμένει περισσότερο στα «πρότυπα συμπεριφοράς» και τό ρόλο του στρατού. Τά κλασικά έργα του M. Janowitz(9), άναψαν τό πράσινο φως για άναριθμητες μελέτες πάνω στις ιδεολογικές μεταλλαγές των στρατιωτικών των «νέων έθνών». Σύμφωνα με τό υπόδειγμα κατά τη διαδικασία του έκσυγχρονισμού ή «είκόνα» που έχουν οι στρατιωτικοί για τόν έαυτό τους αλλάζει: από παραδοσιακή/ήρωική μεταβάλλεται σε τεχνοκρατική/διοικητική. Μηχανική έφαρμογή της θεωρίας αυτής στην έλληνική περίπτωση έπιχειρήθηκε από τόν Γ. Κουρβετάρη μετά από σχετική έρευνα έρωτηματολογίου που διεξάχθηκε στην περίοδο της δικτατορίας(10).

Πώς οι έκσυγχρονιστικές αντίληψεις των στρατιωτικών συνδέονται με την επέμβαση τους στην πολιτική, κάτω από ποιούς όρους, γιατί τά ιδεολογικά περιεχόμενα του έκσυγχρονισμού παίρνουν διαφορετικές πολιτικές κατευθύνσεις – παρεμβατικές και μή – σε διαφορετικές χώρες, παραμένουν βέβαια άλυτα μυστήρια. Κι είναι πολύ φυσικό. Γιατί, από μόνη της, ή θέση της «είκόνας» δεν μάς λέει άπολύτως τίποτα. Διαφορετικά, θά έπρεπε να υποθέσουμε ότι ό έκσυγχρονισμός του στρατού με την υποτιθέμενη ιδεολογία που τόν συνοδεύει είναι ευθές ανάλογός με τη στρατιωτική επέμβαση, πράγμα που άπλούστατα άπέχει παρασάγγας από την πραγματικότητα, γιατί διαφορετικά ή μεγαλύτερη συχνότητα έπεμβάσεων ή πραξικοπημάτων θά έπρεπε να την συναντούμε στις αναπτυσσόμενες χώρες.

4. Bl. D. McClelland, *The Achieving Society*. Princeton 1961.

5. Bl. D. Lerner, *The Passing of Traditional Society: Modernizing the Middle East*. The Free Press, NY 1958.

6. L. Pye. «Armies in the process of political modernization», στό βιβλίο του J. Johnson (έκδ.) *The Role of the Military in Underdeveloped Countries*. Princeton 1962.

7. S. Finer, *op. cit.* σελ. 263.

8. Coulombis, Petropoulos, Psomiades, Stravrou et al. Πρέπει να σημειώσουμε ότι στην περίπτωση τους τό έκσυγχρονιστικό έπιχείρημα στρέφεται κατά της στρατιωτικής επέμβασης.

9. Bl. M. Janowitz, *The Professional Soldier*. NY 1960. *The military in the Political Development of New Nations*. Univ. of Chicago Press 1964. *Military Conflict*. Sage 1975. κλπ.

10. G. Kourvetaris. «Professional Self - images and Political Perspectives in the Greek Military». *American Sociological Review*. (36). Δεκ. Σελ. 1043-1057.

2. Έμπειρισμός

Συνέπεια τής θεωρητικής κενότητας τής έννοιας του «έκ-συγχρονισμού» και τής λειτουργικής έμφασης στίς «άξιες» είναι ο έμπειρισμός. Στά πλαίσια τών στρατιωτικών έπεμβάσεων και καθεστώτων αποτελεί στήν ουσία μιά a posteriori λογική άνάλυση γιατί προσπαθεί ν' άποδείξει τήν άποτελεσματικότητα τών στρατιωτικών ως «έκσυγχρονιστών» μετρώντας τήν κυβερνητική τους επίδοση κυρίως στόν οικονομικό τομέα, πράγμα πού δέν είναι βέβαια καθόλου περιεργο.

Στό πεδίο αυτό του έμπειρισμού ή αντιδικία είναι μάταιη. Μάταιη π.χ. ή προσπάθεια του Finer⁽¹¹⁾ ό όποίος, στηριζόμενος στά έμπειρικά στοιχεία σχετικής έρευνας του Nordlinger⁽¹²⁾, προσπάθησε νά καταρρίψει τή συσχέτιση μεταξύ στρατιωτικών καθεστώτων και «οικονομικής άνάπτυξης». Γιατί από τή μιά μεριά οί μέσοι όροι τής στατιστικής άποκρύβουν σημαντικές άτομικές παρεκκλίσεις από τόν κανόνα. Ποίος θά μπορούσε ν' άρνηθει τήν «οικονομική άνάπτυξη» τής Βραζιλίας ή τής Έλλάδας κάτω από τό καθεστώς τών συνταγματαρχών, γιά ν' άναφέρουμε δυό μόνο χτυπητά παραδείγματα. Κι από τήν άλλη ή έπιχειρηματολογία στο έδαφος του έμπειρισμού οδηγεί άναπόφευκτα τόσο στήν παγίδα τής ύποτίμησης τής πολιτικής σφαίρας όσο και στήν «παράλειψη» σημαντικών έρωτημάτων (π.χ. ποιός ώφελείται και ποιός τήν πληρώνει κλπ.) Άπό πολύ πιό νωρίς ό Νίκος Πουλαντζάς⁽¹³⁾ είχε καταρρίψει τό μύθο του «οικονομικού καταστροφισμού» πού τόσο άκριβά πληρώθηκε στο μεσοπόλεμο μέ τήν επικράτηση του φασισμού.

Στό έδαφος αυτό τά μέν έπιχειρήματα τής Δεξιάς καταλήγουν σέ άπροκάλυπτη άπολογητική τής στρατιωτικής διακυβέρνησης τής δέ Άριστερας στο σοβαρό λάθος ότι «καταστρέφεται» ή οικονομία και κατά προέκταση στο ότι ή κατάσταση αυτή άποτελεί «προθάλαμο» τής έπανάστασης. Κι άν τελικά θέλαμε νά δούμε τίς έσοχες συνέπειες τής θέσης αυτής, άς κοιτάξουμε στήν αντίληψη ότι μπορούν νά υπάρξουν ή μάλλον πρέπει νά επιδιώκονται δικτατορικές μορφές διακυβέρνησης «πρό όφελος του λαού» (βλ. «δικτατορία του προλεταριάτου», πραξικοπηματική κατάληψη τής έξουσίας και τά παρεπόμενα).

Όλες αυτές οί θέσεις πού περιστρέφονται γύρω από τά «χειροπιαστά» έμπειρικά δεδομένα ύποθαμίζουν σέ τέτοια έκταση τήν πολιτική σφαίρα (παρά τό γεγονός ότι από πρώτη άποψη φαίνεται νά τής άποδίδουν τό προβάδισμα!) ώστε στήν πραγματικότητα νά παραμορφώνουν τίς σχέσεις οικονομίας και πολιτικής και νά περιφρονούν άπόλυτα τίς δημοκρατικές διαδικασίες. Άγγιζουμε έδώ ευαίσθητα προβλήματα και μπαίνουμε στήν κινητή άμμο τής πρακτικής πολιτικής. Γιατί πραγματικά οί σχέσεις οικονομίας και πολιτικής ούτε άμεσες είναι ούτε ευθύγραμμες και οί έντάσεις πάντα υπάρχουν μεταξύ δημοκρατικών μορφών διακυβέρνησης και οικονομικής ισότητας. Άλλά όσες πολιτικές δυνάμεις προβάλλουν θεωρητικά, σχεδιάζουν πολιτικά κι άκολουθούν πρακτικά τίς άπόψεις αυτές συντελούν οί ίδιες στο νά δημιουργούν τεχνητά διλήμματα τύπου: Δημοκρατία ή Οικονομική Άνάπτυξη. Πρόκειται γιά διλήμματα πού ισχύουν - άν ισχύουν- σέ όξυμένη μορφή μόνο σέ πολύ ύπανάπτυκτες χώρες, άλλα δέν έχουν καμιά σχέση γιά χώρες όπως ή Έλλάδα. Η συζήτηση στά προβλήματα

τα αυτά θά μπορούσε νά πάρει μεγάλη έκταση και νά θίξει πολλές πλευρές. Δέν ισχυρίζομαι πώς οί άπαντήσεις είναι εύκολες άλλα πρέπει στο σημείο αυτό νά είμαστε αυστηροί και άπόλυτοι: μέρος τής άπάντησης έξαρτάται από τήν ίδια δημοκρατική ύψη και τούς δημοκρατικούς στόχους τών πολιτικών δυνάμεων πού τροφοδοτούν τά διλήμματα. Πρώτα άνάπτυξη και μετά (πότε; ποτέ;) Δημοκρατία, είναι μιά άπαράδεκτη πολιτική προτεραιότητα⁽¹⁴⁾.

3. Η κοινωνιολογική θέση

Η κοινωνιολογική θέση είναι αναγκαίο παρακολούθημα τής λειτουργιστικής σύλληψης τών κοινωνικών τάξεων και τής έμφασης στίς «άξιες». Η κριτική τής θέσης αυτής έχει γίνει άλλου⁽¹⁵⁾ μέ έπάρκεια ώστε νά μήν χρειάζεται νά τήν έπαναλάβω έδώ. Σέ σχέση μέ τίς στρατιωτικές έπεμβάσεις ή θέση αυτή ύποστηρίζει ότι πολιτικά μέν οί στρατιωτικοί «αντιπροσωπεύουν» τίς άνερχόμενες μεσαιες τάξεις ιδεολογικά δέ τίς «άξιες» τους. Η σχέση συλλαμβάνεται ως άμεση, ευθύγραμμη και μονόδρομη. Οί «τάξεις» διατάζουν, οί στρατιωτικοί υπακούουν και έκτελούν τά δέ πραξικοπήματα πού εμπνέουν στήν έρμηνευτική αυτή κατηγορία ταξινομούνται άνάλογα ως προοδευτικά, ριζοσπαστικά κλπ. Άναπόφευκτη λοιπόν ή έμφαση πού δίνεται στήν ταξική καταγωγή και συνολική σύνθεση του σώματος τών αξιωματικών. Έπομένως τά προβλήματα στρατολόγησης τών στελεχών παίζουν έδώ πρωτεύοντα ρόλο.

Η κοινωνιολογική θέση στηρίζεται σέ μιά φανερά ύποβαθμιστική αντίληψη γιά τήν ιδεολογία πού συνίσταται στήν άποψη ότι ή κοινωνιακή θέση άποτελεί και τήν πηγή προέλευσης τής ιδεολογίας του καθόχου της.

Άν δηλαδή γνωρίζουμε τήν κοινωνική θέση ή καταγωγή κάποιου άτομου ή ενός συνόλου, αυτόματα είμαστε σέ θέση νά προσδιορίσουμε τήν ιδεολογία του τήν όποία ύποτίθεται ότι παράγει ή θέση αυτή⁽¹⁶⁾. Σύμφωνα μέ τή θέση αυτή, θά έπρεπε όλοι οί εργάτες νά γεννιούνται σοσιαλιστές!

Παρόμοιες θεωρητικές άπόψεις βρίσκουμε στή μαρξιστική όχθη όπου ή «χρηματιστική ολιγαρχία» και τά «μονοπώλια»

11. S. Finer. *op. cit.*

12. Βλ. E. Nordlinger, «Soldiers in Mufti: The Impact of Military Rule Upon Economics and Social Change in the non-Western States», *American Science Political Review*, No 64 (Δεκ. 1970).

13 N. Πουλαντζάς, *Φασισμός και Δικτατορία*, Όλκός 1975.

14. Ταξινομικά σχήματα βλ. S. Lipset, *Political Man: The Social Basis of Politics*, NY 1960. Σχετική βιβλιογραφία στο *Οικονομία και Δημοκρατία*, του Π. Τεμεζή, Ράπτας 1973. Σχέσεις οικονομικής άνάπτυξης - πολιτικού καθεστώτος, I.L. Horowitz, *Foundations of Political Sociology*, Ny 1972, S.M. Lipset και A. Solari (έκδ.) *Elites in Latin America*, Oxford Univ. Press, 1967 κ.ά.

15. Βλ. N. Mouzelis, *Modern Greece: Facets of Underdevelopment*, Macmillan, Λονδίνο 1978 (βλ. έλληνική έκδοση Έξάντας 1978).

16. Βλ. P. Hirst, *On Law and Ideology*, Macmillan 1979, κεφ. 2.

(συνήθως) κινούν όλα τα νήματα της πολιτικής. 'Ο ταξικός υποθαθμισμός, όπως βλέπουμε, έπαψε σήμερα ν' αποτελεί αποκλειστικό προνόμιο του πρωτόγονου «μαρξισμού». Τό ότι τα πράγματα δέν είναι τόσο απλά ούτε στην περίπτωση της Ελλάδας (!) τό έχουν δείξει σημαντικές ιστορικές εργασίες(17).

4. Πολιτική ανάπτυξη

Πολυάριθμοι είναι οί όρισμοί της «πολιτικής ανάπτυξης», άν και όλοι τους άντλούν στοιχεία από τή θέση του έκσυγχρονισμού. Πραγματικά πολλοί συγγραφείς προτιμούν τόν όρο «πολιτικός έκσυγχρονισμός» αλλά δέν θά άδικούσαμε καθόλου τό περιεχόμενο τών όρισμών αυτών άν λέγαμε πώς είναι συνώνυμοι. 'Η θέση της πολιτικής ανάπτυξης καλλιεργήθηκε μέ στόχο νά ξεπεράσει τίς άδυναμίες του «κοινωνικού συστήματος» προσφέροντας μιά διέξοδο προς τήν κατεύθυνση της όριοθέτησης του πολιτικού χώρου μέσα στό «σύστημα». 'Απ' αυτή τήν άποψη είναι άμφίβολο άν ή έννοια του *πολιτικού συστήματος* προσθέτει τίποτα περισσότερο από ένα έπιχρισμα πολιτικής βαφής. Αυτό όμως πού είναι σημαντικό είναι ή άναγνώριση της στρατηγικής σημασίας του πολιτικού στοιχείου μέσα στό «σύστημα», όπως τουλάχιστον άναγνωρίζει ένας από τούς πιο διάσημους πατέρες της Συγκριτικής Πολιτικής, ό Almond. 'Άλλες συνθετικές προσεγγίσεις στό πρόβλημα, σάν αυτή του Arter, δέν άλλαζουν ουσιαστικά τήν εικόνα. Οί κύριες έννοιες και οί κύριοι μηχανισμοί της λειτουργιστικής προσέγγισης διατηρούνται σχεδόν άνεπαφοι. Για παράδειγμα, ή έμφαση παραμένει στις άξίες (πολιτικές τώρα), στην *πολιτική κουλτούρα*(18), στη νομιμοποίηση του συστήματος, στις ένσωματικές(19) ικανότητες του κλπ. 'Αν πάρουμε ύπόψη μας ότι στην πολιτική ανάπτυξη εμπλέκονται διαδικασίες όρθολογικοποίησης της έξουσίας, διαφοροποίησης τών πολιτικών δομών και λειτουργίες αύξημένης πολιτικής συμμετοχής δέν είναι δύσκολο νά δούμε γιατί ή προσέγγιση αυτή δίνει τεράστια σημασία στόν *πολιτικό έγκοινωνισμό*(20) και στην πολιτική στρατολόγηση κυρίως μέσα από τό πρίσμα θεωριών για τίς έλίτ.

Μιά μελέτη του Κ. Koutsoukis, για παράδειγμα, προσπαθεί νά άποδείξει τίς άμοιβαίες επιδράσεις μεταξύ «κοινωνικής άλλαγής και μετασχηματισμού της πολιτικής έλίτ»(21). 'Από τήν άλλη πλευρά ό Κ. Legg μέ μιά έκλεκτική χρήση μοντέλων πολιτικής ανάπτυξης συγκεντρώνει τήν προσοχή του σε περιγραφές διαδικασιών έγκοινωνισμού και στρατολόγησης της πολιτικής έλίτ(22).

Μιά δεύτερη κατηγορία όμως προσέγγισης, χωρίς ν' άπομακρύνεται από τό έννοιολογικό θερμοκήπιο του φανξιοναλισμού, δίνει μεγαλύτερη προσοχή στις διαταράξεις κι άποδιαρθρώσεις του πολιτικού επιπέδου κάτω από τίς διαδικασίες έκσυγχρονισμού. Σ' αυτή τήν κατηγορία θά μπορούσαμε νά κατατάξουμε τό κλασικό έργο του S. Huntington,(23) ό όποιος σρέφει τήν προσοχή του στις διαδικασίες θεσμοποίησης και τούς όρους πολιτικής αστάθειας και σταθερότητας, καθώς κι άλλων συγγραφέων(24) οί όποιοι χρησιμοποιώντας βασικά τήν έννοια της *πολιτικής κινητοποίησης* δίνουν μεγαλύτερη έμφαση στόν άσυγχρονισμό μεταξύ κοινωνικού και πολιτικού έκ-

συγχρονισμού και κατά συνέπεια κάνουν δυνατή τή μελέτη τών διαφόρων πολιτικών κινήματων, και τών ιδεολογικών πολιτικών συγκρούσεων. 'Αφήνεται έτσι άνοιχτή ή πόρτα και για τήν άποτυχία της ένσωμάτωσης και για τήν πολυμορφία τών πολιτικών καθεστώτων.

'Η επί τροχάδην άναφορά στην φανξιοναλιστική προσέγγιση και στις διάφορες παραλλαγές και συνέπειές της στό θεωρητικό επίπεδο δέν έξαντλεί βέβαια τό θέμα. Γιατί πραγματικά έχουμε νά κάνουμε μέ μιά καλά δουλεμένη και συνεκτική θεωρία πού επί πλέον έχει καταπιαστεί μέ προβλήματα τά όποια ή μαρξιστική θεωρία μόλις πρόσφατα «καταδέχτηκε» νά τιμήσει μέ τήν προσοχή της.

B. Οί όροι τών στρατιωτικών έπεμβάσεων

Οί λειτουργιστικές προσεγγίσεις στό πρόβλημα τών στρατιωτικών έπεμβάσεων μπορούν βασικά νά διαιρεθούν σε δύο ευρύτερες κατηγορίες: σ' αυτές πού άναζητούν τίς αίτίες κυρίως μέσα στην ίδια τή στρατιωτική όργάνωση και σ' αυτές πού έχουν σάν πλαίσιο άναφοράς κυρίως τήν «κοινωνία» γενικά, ως χώρο έντοπισμού τών όρων τών στρατιωτικών έπεμβάσεων. 'Αν άκολουθήσουμε, για λόγους σαφέστερης παρουσίασης, τό διχοτομικό αυτό σχήμα, μπορούμε νά διατυπώσουμε πολύ συνοπτικά τίς έξής παρατηρήσεις:

17. Βλ. E. Papacosmas, *The Greek Military Revolt of 1909*, διδακτορική διατριβή, Indiana Univ. 1971, T. VEREMIS, *The Greek Army in Politics, 1922-1935*, διδακτορική διατριβή, Trinity College, Oxford 1974, «The Officer Corps in Greece: 1912-36» στό *Byzantine and Modern Greek Studies*, Λονδίνο, τ. 2., 1976, *Οί έπεμβάσεις του στρατού στην έλληνική πολιτική*, 'Εξάντας 1977, G. Dertilis, *Social Transformation and Military Intervention 1880-1909*, διδακτορική διατριβή, Sheffield Univ. 1976, *Κοινωνικός Μετασχηματισμός και Στρατιωτική 'Επέμβαση 1880-1909*, 'Εξάντας 1977, N. Mouzelis, op. cit.

18. Για διόλιγογραφική ενημέρωση βλ. N. Βεντούρης *Πολιτική Κουλτούρα*, Παπαζήσης 1977.

19. Βλ.: π.χ. E. Shiels, *Political Development in New States*, the Hague 1962, J. Kautsky, *Political Change in Underdeveloped Countries*, NY 1962 κλπ.

20. 'Ο όρος άντιστοιχεί στόν άγγλικό socialization και τόν δανείζομαι γλωσσικά από τόν Γ. Δερτιλή, op. cit., σελ. 192 ύποσ. 111.

21. Κι. Koutsoukis, «Socioeconomic change and cabinet composition in Greece: 1946-1974», στό *Greek Review of Social Research*, No 32, 'Αθήνα, 'Ιαν.-'Φεβρ. 1978, σελ. 74-79.

22. K. Legg, *Politics in modern Greece*, Stanford Univ. Press. California 1969.

23. S. Huntington, *Political Order in Changing Societies*, Yale Univ. Press, 1968.

24. Βλ. ένδεικτικά, P. Nettle, *Political Mobilization: A Sociological Analysis of Methods and Concepts*, London 1967, D. Arter, *The Politics of Modernization*, όπ. παρ. Κ. Deutsch, R. Bendix κλπ. Για κριτική της θέσης αυτής πού άναπτύχθηκε σε σχέση μέ τή Λατινική 'Αμερική μάλλον βλ. E. Laclau, *Politics and Ideology in Marxist Theory*, NLB 1977.

1. 'Ο στρατός

Στό σκέλος αυτό ταξινομούνται παράγοντες που αναφέρονται στην ιδιότητα του στρατού ως του πιο οργανωμένου θεσμού μέσα στο κράτος, καθώς έχει και το μονοπώλιο των μέσων άσκησης της φυσικής βίας και την οργανωτική υπεροχή απέναντι στους άλλους κρατικούς θεσμούς. 'Απ' αυτή την άποψη ή υλική βάση του στρατού και ή οργανωτική του δομή θεωρούνται βασικές προϋποθέσεις και συντελεστές των στρατιωτικών επεμβάσεων. Στο θεσμικό επίπεδο επισημαίνονται τὰ ιδιαίτερα οργανωτικά χαρακτηριστικά του στρατού: ιεραρχημένη διοικητική δόμηση, πειθαρχία, l' esprit de corps, ιδιαίτερο σύστημα έπικοινωνιών, συνοχή. "Όλες αυτές οι ιδιότητες του στρατού συνιστούν την «πολιτική ισχύ» του. Βασικό ρόλο στην προβληματική αυτή παίζουν επίσης τὰ κίνητρα. 'Ο Finer π.χ. κατέστρωσε ένα πίνακα κινήτρων (ταξικό, έθνικό, φυλετικό κλπ. ή όποιος συνδυασμός τους) με βάση τόν όποιο ταξινομεί τὰ διάφορα στρατιωτικά πραξικοπήματα σ' όλο τόν κόσμο. 'Ο πίνακας αυτός προκύπτει έμπειρικά, από τή συχνότητα δηλαδή εμφάνισης του ενός ή του άλλου κινήτρου στα στρατιωτικά πραξικοπήματα.

Στό υπόστρωμα των κινήτρων βρίσκονται μερικές σημαντικές και διακριτές διαδικασίες: ή κοινωνική στρατολόγηση του στρατιωτικού προσωπικού και ή έγκοινωνισμός. Και οι δύο αυτές διαδικασίες προϋποθέτουν μιά σχέση με τήν ταξική προέλευση του σώματος των αξιωματικών.

Δέν είναι δυνατό ν' αναλυθεί εδώ ή σημασία των παραγόντων αυτών καθώς και πλήθος άλλων που υπεισέρχονται στην ανάλυση όπως, ένδεικτικά, οι μηχανισμοί στρατολόγησης, οι σχέσεις τής πολιτικής και στρατιωτικής θητείας, τό φαινόμενο τής επαγγελματικής κληρονομικότητας, ή πολιτική και ιδεολογική σημασία τής παρουσίας των κατώτερων τάξεων στο στρατιωτικό μηχανισμό, ή στρατός ως λεωφόρος κοινωνικής κινητικότητας κλπ.

'Η όλη προβληματική θέβαια χαρακτηρίζεται από έναν έμφανη κοινωνιολογικό υποβαθμισμό που για τό ξεπέρασμά του υιοθετήθηκε ή έννοια του *επαγγελματικού έγκοινωνισμού*(25) ή όποια κατακλύζει όλες τις μελέτες για τό στρατό. Φυσικά τό πρόβλημα δέν λήθηκε κι αυτό φαίνεται ιδιαίτερα από τὰ αντίφατικά πολιτικά συμπεράσματα στα όποια καταλήγει ή προσέγγιση αυτή, ότι δηλαδή ή επαγγελματισμός όδηγει είτε στην ένισχυση τής παρεμβατικής τάσης είτε στην ένίσχυση τής πολιτικής ουδέτεροποίησης του στρατού. 'Εξ ου και ή δοσολογία επαγγελματισμού που συνιστάται ανάλογα με τήν περίπτωση.

'Ετσι τό πρόβλημα τής ταξικής ύψης και του ρόλου του κείριου αυτού κρατικού μηχανισμού παραμένει θεωρητικά και πρακτικά άσφαές γιατί ούτε οι μαρξιστικές προτάσεις, που θεωρούν τό σώμα των αξιωματικών (ή γενικότερα τό προσωπικό των κρατικών μηχανισμών) ως *ιδιαίτερη κοινωνική κατηγορία*(26), τό λύνουν, παρά τό γεγονός ότι άποφεύγουν τόν υποβαθμισμό. Παρακάμπτιω επίσης και τό άκανθώδες πρόβλημα τής στρατιωτικής ιδεολογίας (ως ύποσύνολο τής κυρίαρχης ιδεολογίας, ιδιαίτεροι μηχανισμοί παραγωγής, άναπαραγωγής και μετάδοσής τής, ιδεολογικές διαιρέσεις και άποδιαρθρώσεις στο στρατό, όροι τους κλπ.) 'Ως προς αυτό τό σημείο ή

ανάλυση του Van Doorn(27), ή όποιος προτείνει ένα σχήμα διαστρωμάτωσης (πολιτική, έπιχειρησιακή, κορπορατιστική) σέ συνδυασμό με διάφορα επίπεδα λειτουργίας τής (τό θεσμικό, τό τεχνικό, τό διοικητικό), με τὰ παράλληλα δίκτυα πολιτικού έλέγχου του στρατού, μολονότι δέν είναι έπαρκής ώστόσο συμβάλλει αξιόλογα στην διερεύνηση μερικών πτυχών του προβλήματος. Για νά συνοψίσω:

1) Οι τεχνικοί παράγοντες (στρατιωτική τεχνολογία) ουδέποτε λειτουργούν από μόνοι τους γιατί όχι μόνο υπεισέρχονται στο γενικότερο συσχετισμό των πολιτικών δυνάμεων αλλά καθορίζουν, ανάλογα με τις συνθήκες, και τὰ μέσα διεξαγωγής τής πολιτικής πάλης είτε άμεσα είτε έμμεσα ως τελευταίοι καταφύγιο λύσης των κοινωνικών και πολιτικών συγκρούσεων.

2) 'Η υποβαθμιστική άποψη που στέκεται στην ταξική προέλευση του στρατιωτικού προσωπικού και χρησιμοποιείται για νά δείξει τή δημοκρατικότητα τής στρατολόγησης(28), δέν μπορεί ν' άπαντήσει σέ κανένα από τὰ ουσιαστικά προβλήματα τής στρατιωτικής επέμβασης.

3) 'Ο άυστηρός διαχωρισμός ανάμεσα στην πολιτική και στρατιωτική σφαίρα είναι έξωπραγματικός κι άνεδαφικός. 'Υπάρχει σημαντική άλληλο-επικάλυψη των δύο σφαιρών τόσο στο θεσμικό επίπεδο όσο και στο πρακτικό,(29) χωρίς αυτό θέβαια νά σημαίνει ότι καταργούνται τὰ προβλήματα και οι συγκρούσεις μεταξύ τής στρατιωτικής και πολιτικής σφαίρας μιά και συνιστούν διακριτά κέντρα ισχύος με ιδιαίτερη ύψη και όργάνωση, συχνά δέ έδρες διαφορετικών κοινωνικο-πολιτικών συμφερόντων και συνασπισμών που συνυπάρχουν κάτω από πολύπλοκες συμφωνίες και διευθετήσεις που διαρκώς επαναπροσδιορίζονται.

και 4) 'Η ιδεολογική συνοχή και όμοιογένεια του στρατού δέν πρέπει νά θεωρείται ως δεδομένη, παρά τους ισχυρότατους μηχανισμούς που λειτουργούν στο έσωτερικό του. Μεταβολές, μετατοπίσεις, άναδιαρθρώσεις, άποδιαρθρώσεις, συμβαίνουν τόσο λόγω μονιμότερων άναδιατάξεων στο θεσμικό επίπεδο όσο και λόγω των συγκυριακών συγκρούσεων.

Τελικά οι παράγοντες των στρατιωτικών επεμβάσεων που μπορούν νά έντοπιστούν μέσα στην ίδια τή στρατιωτική όργα-

25. Βλ. κυρίως Β. Abrahamson, *Military Professionalization and Political Power*, Sage, Λονδίνο 1972, Μ. Janowitz (έκδ.) *The New Military: Changing Patterns of Organization*, Sage NY 1964, *The Professional Soldier*, Glencoe, 1960.

26. Βλ. Ν. Poulantzas, *Classes in Contemporary Capitalism*, ΝΙΒ 1975, σελ. 23-35 και 185-189 και L' *Etat, le Pouvoir, le Socialisme*, PUF 1978 ίδ. τό κεφ. 4 -Le Personnel de L' *Etat* - σελ. 170-177.

27. J. Van Doorn (έκδ.) *On Military Ideology*, Rotterdam 1971.

28. Δέν είναι τυχαίο που πολλές αναλύσεις του «άνταρτικού μαρξισμού» τονίζουν άκριβώς τήν ταξική προέλευση του σώματος των αξιωματικών για νά δείξουν επίσης τή «δημοκρατικότητα» και «προοδευτικότητα» του συστήματος. Βλ. π.χ. τὰ άρθρα των J. Wiazl και J. Craczyk για τήν Πολωνία στο διβλίο του Van Doorn, *Armed Forces and Society*, ό.π.

29. 'Η σύγκριση των όρίων μεταξύ των δυο σφαιρών φαίνεται καθαρά στην έννοια του «κράτους-στρατοπέδου» του Η. Laswell. Βλ. επίσης -The Garrison State Hypothesis Today- στο διβλίο του S. Huntington *Changing Patterns in Military Politics*, Columbia Univ. 1962.

νωση οὐδέποτε λειτουργοῦν ἀπὸ μόνοι τους οὔτε μποροῦν ν' ἀπομονωθοῦν ὡς παράγωγα καθαρὰ ἐσωτερικῶν διεργασιῶν. Δέν ἔχουν, μ' ἄλλα λόγια, τὴν αὐτοδυναμία κι αὐτοτέλεια πού ἐπικαλοῦνται οἱ ὑποστηρικτές τῆς προσέγγισης.

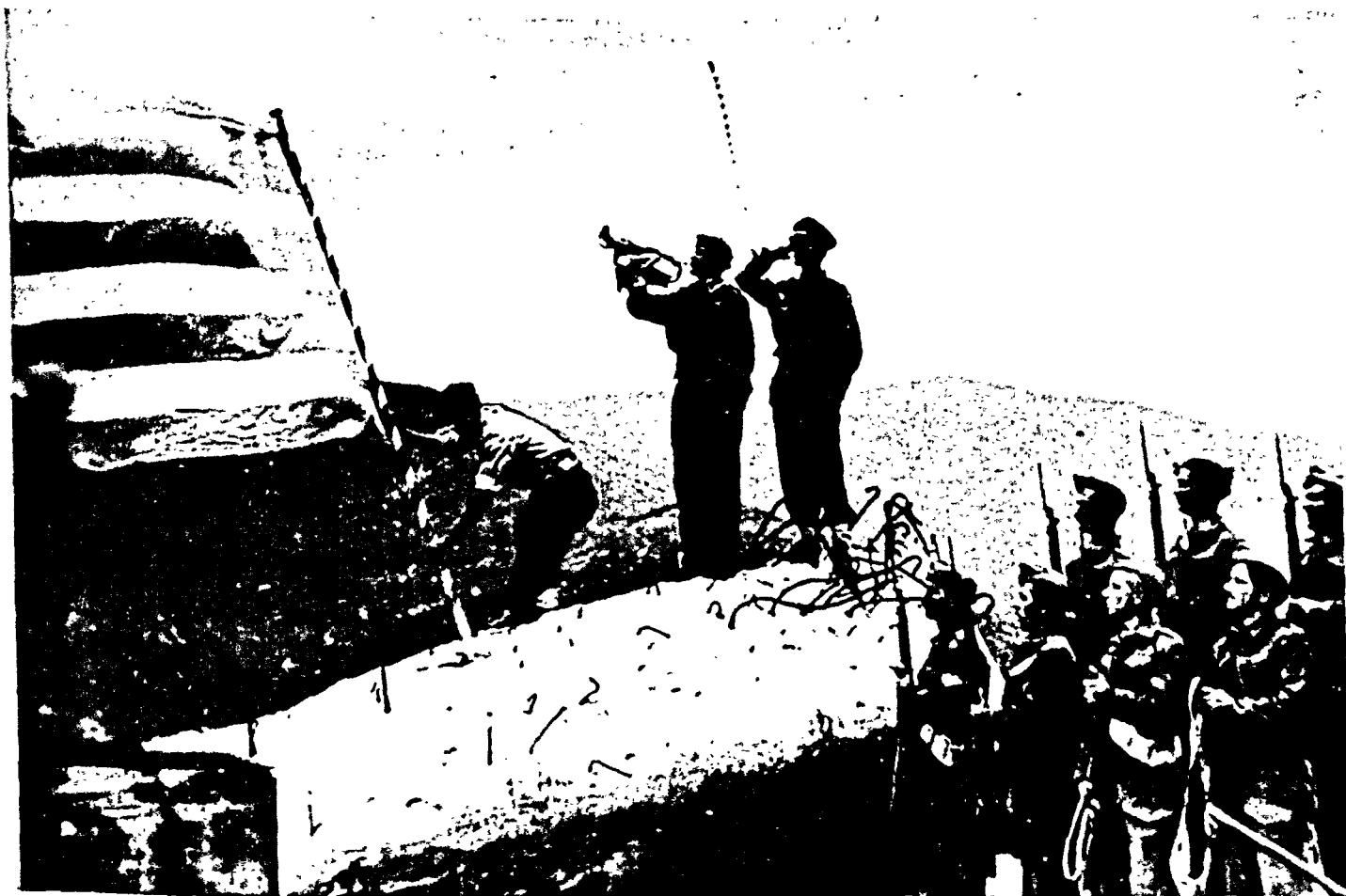
2. Ἡ κοινωνία

Τὸ δεύτερο σκέλος τοῦ διχοτομικοῦ σχήματος στρατός-κοινωνία ὑποστηλάνει ὅλες ἐκεῖνες τὶς ἀπόψεις πού ἀναζητοῦν τὶς αἰτίες τῶν στρατιωτικῶν ἐπεμβάσεων ἔξω ἀπὸ τὰ στενά ὄρια τοῦ ἴδιου τοῦ στρατοῦ. Ἡ ἀνάλυση δηλαδή ἀναζητεῖ ἀναγκαῖα εὐρύτερες ἐπίπεδες προσδιορισμῶν τοῦ φαινομένου. Περιορίζομαι καὶ πάλι στὰ οὐσιώδη.

1) Ὁ Finer π.χ. συνδέει ἐπίπεδα στρατιωτικῆς ἐπέμβασης μὲ ἐπίπεδα πολιτικῆς κουλτούρας κάθε κοινωνίας καταρτίζοντας ἔτσι μιά κλίμακα σύμφωνα μὲ τὴν ὁποία «μετρᾷ» τὶς πιθανότητες τοῦ εἶδους τῶν ἐπεμβάσεων γιὰ κάθε κοινωνία. Δύο βασικὲς παράμετροι τῆς κλίμακας— κριτήρια ἐκτίμησης καὶ διαβάθμισης τῆς πολιτικῆς κουλτούρας— εἶναι ἡ *συναίνεση* καὶ ἡ *ὀργάνωση*. Τὸ σχῆμα τοῦ Finer, ἐκτός ἀπὸ τὸ ὅτι στηρίζεται

στὴν λειτουργιστικῆς προέλευσης ἔννοια τῆς πολιτικῆς κουλτούρας, εἶναι στὴν οὐσία ἐξελικτικό γιατί προϋποθέτει ἀναγκαῖα ἓνα κρίσιμο κατώφλι πού ἄπαξ καὶ τὸ διαβεῖ κανεῖς προστατεύεται αὐτόματα ἀπὸ τὶς στρατιωτικὲς ἐπεμβάσεις. Κατὰ δεύτερο λόγο ἡ διάκριση μεταξὺ ὑπανάπτυκτης κι ἀναπτυγμένης πολιτικῆς κουλτούρας πού ἀναπαράγει σιωπηρὰ τὴ διάκριση τοῦ σχήματος παραδοσιακός / σύγχρονος, παραγνωρίζει τὶς συμβιωτικὲς σχέσεις τῶν δύο αὐτῶν στοιχείων, τὰ διάφορα μείγματα καὶ τελικὰ τὸ γεγονός ὅτι σὲ κάθε πολιτικό σύστημα ὑπάρχουν πολλές ἔδρες νομιμότητας, ἡ δὲ τελευταία δέν εἶναι ἀποκλειστικό προῖόν συναίνεσης.

Τὸ πρόβλημα εἶναι μᾶλλον νὰ μελετήσουμε τοὺς ὄρους σταθερότητας, ἀστάθειας καὶ ἀλλαγῆς τοῦ δοσμένου πολιτικοῦ συστήματος, πράγμα πού δέν μπορεῖ νὰ γίνει μὲ μοναδικό κριτήριο τὴ συναίνεση γύρω ἀπὸ τὸ κυρίαρχο σύστημα ἀξιών. Αὐτὸ πού ἐνδιαφέρει νὰ μάθουμε εἶναι οἱ συνθήκες καὶ οἱ διαδικασίες κάτω ἀπὸ τὶς ὁποῖες κυρίαρχα συστήματα νομιμότητας διαβρώνονται, ἀποσυνδέονται, καταρρέουν· τί δυνάμεις προκαλοῦν τὴν ἀποσύνθεση αὐτὴ καὶ ποιὲς δυνάμεις εἶναι σὲ θέση νὰ δημιουργήσουν νέα σύνθεση καὶ νὰ ἐδραιώσουν τοὺς νέους ὄρους τῆς πολιτικῆς τάξης. Μ' ἄλλα λόγια, μᾶς ἐνδιαφέρουν ἔξισου οἱ ἐναλλακτικὲς πολιτικὲς ἰδέες καὶ πρακτικὲς, τὰ



έναλλακτικά πολιτικά σχέδια των αντιθετικών κοινωνικο-πολιτικών δυνάμεων κι όχι απλά ή υποτιθέμενη όμοιογένεια των κυρίαρχων αξιών και των φορέων τους.

2. Από την άλλη μεριά ή σχέση μεταξύ *πολιτικής τάξης* και *θεσμών* βρίσκεται στο κέντρο της ανάλυσης του Huntington για τις στρατιωτικές επεμβάσεις. «Καθώς οι κοινωνίες γίνονται πιο πολύπλοκες», γράφει, «ή κοινότητα παράγεται από την πολιτική δράση και διατηρείται από τους πολιτικούς θεσμούς»(30). *Θεσμοποίηση* είναι ή διαδικασία εκείνη μέσω της οποίας οι οργανώσεις και οι κανόνες αποκτούν αξία και σταθερότητα. Οι ιδεολογίες μπορεί να δημιουργούν τή βάση της νομιμότητας αλλά μόνο οι θεσμοί προμηθεύουν τους μηχανισμούς για τή κινητοποίηση της πολιτικής ύποστηριξης και τήν εφαρμογή των πολιτικών αποφάσεων. Τά έπιχειρήματα του Huntington εντάσσονται μέσα στην προβληματική του για τόν πολιτικό έκσυγχρονισμό.

Ή διεύρυνση της πολιτικής συμμετοχής με τήν *ορμητική* είσοδο των μαζών στην πολιτική, αποτελεί τήν πιο θεμελιακή πλευρά του πολιτικού έκσυγχρονισμού και συνιστά ταυτόχρονα τόν κυριότερο παράγοντα της πολιτικής αστάθειας καθ' όσον διαταράσσονται έπικίνδυνα ή τείνουν ν' ανατραπούν οι καθιερωμένες ισορροπίες του συστήματος. Έκσυγχρονισμός και πολιτική αστάθεια είναι σχεδόν ταυτόσημοι όροι. Ήλλά γιατί; Δύο παράγοντες έπισημαίνονται από τόν Huntington. Ή πρώτος έχει σχέση με τό γεγονός ότι τό πολιτικό σύστημα δέν μπορεί νά παρακολουθήσει τις αλλαγές που έπέρχονται στην κοινωνική και οικονομική δομή (π.χ. κοινωνική κινητικότητα, έξαστισμός, γεωγραφική μετακίνηση του πληθυσμού, διεύρυνση του κοινωνικού χάσματος μεταξύ των τάξεων, άνισότητα κλπ.). Τό πολιτικό σύστημα ύστερεί χρονικά. Ή δεύτερος αναφέρεται άμεσα στη διαπίστωση ότι ή είσοδος των μαζών στην πολιτική συντρίβει στην κυριολεξία τις παλιές πολιτικές δομές. Οι πολιτικοί θεσμοί είναι απαρχαιωμένοι και δέν μπορούν νά προσαρμοστούν στις νέες συνθήκες και νά άντισταθούν στά νέα αίτήματα. Ή πολιτική συμμετοχή δέν μπορεί ν' άπορροφηθεί και νά θεσμοποιηθεί. Έξ ου και ή αστάθεια και κατά προέκταση ή τεράστια σημασία σταθερών πολιτικών θεσμών αλλά και ικανότητας θεσμοποίησης. Ή αναδύεται έτσι στην έπιφάνεια ένα πρόβλημα παραμελημένο. Ή σπουδαιότητα της πολιτικής οργάνωσης τόσο στην κύρια κομματική της μορφή όσο και σ' άλλες μορφές -κύριος φορέας της θεσμοποίησης. «Ή οργάνωση», γράφει, «όδηγει στην πολιτική έξουσία κι άποτελεί τό θεμέλιο της πολιτικής σταθερότητας κι έπομένως τήν προϋπόθεση της πολιτικής έλευθερίας»(31).

Ή Huntington κατασκευάζει ένα μοντέλο μιας έκσυγχρονισμένης κοινωνίας τήν οποία χαρακτηρίζει ως «πραιτωριανή» και της οποίας τά βασικά γνωρίσματα είναι ό χαμηλός βαθμός θεσμοποίησης και ό ύψηλός βαθμός πολιτικής συμμετοχής με τήν αναπόφευκτη διάσταση μεταξύ τους. Οι κοινωνικές ομάδες κινητοποιούνται μέν πολιτικά αλλά δέν κοινωνικοποιούνται από τήν πολιτική. Τό μοντέλο δέν άπομακρύνεται από τις βασικές ύποθέσεις του φανξιοναλισμού, πράγμα που έκδηλώνεται, έκτός των άλλων, και στην έμμονη ιδέα του περί σταθερότητας. Δέν έξηγει τί βρίσκεται πίσω από τή θεσμοποίηση που τήν εκκενώνει από κάθε ταξικό περιεχόμενο. Ήλλωστε ή

πολιτική αστάθεια δέν είναι γενικό κι άποκλειστικό χαρακτηριστικό των έκσυγχρονιζόμενων κοινωνιών. Έξ άλλου, οι πηγές αστάθειας δέν έντοπίζονται παρά σε μία άφηρημένη κλίμακα χωρίς νά γίνεται διάκριση ανάμεσα στις κοινωνικές και πολιτικές δυνάμεις που είναι φορείς -ίστορικά και συγκυριακά- των γενικότερων διαδικασιών που αναλύει. Ή Huntington, παρ' όλο που φέρνει στην έπιφάνεια κρίσιμα προβλήματα, δέν ξεφεύγει από τά πλαίσια του λειτουργισμού. Δέν φτάνει σε μία θεωρία για τήν πολιτική κρίση, που όπως θά προσπαθήσω νά περιγράψω πιο κάτω άποτελεί στην ουσία τήν *άτμομηχανή της πολιτικής αλλαγής*.

Γ. Μαρξιστικές προσεγγίσεις

Σ' άντίθεση με τις λειτουργιστικές προσεγγίσεις και τά θεωρητικά σχήματα που βασίζονται σ' ένα άφηρημένο και ουδέτερο μοντέλο οικονομικής ανάπτυξης οι μαρξιστικές προσεγγίσεις τονίζουν πάντα τόν *καπιταλιστικό* χαρακτήρα της ανάπτυξης που νομιμοποιείται νά διεκδικήσει περισσότερα έδσημα άκρίβειας και σαφήνειας στον έντοπισμό των κοινωνικών διαδικασιών.

Νομίζω ότι δέν άποτελεί άντικείμενο διαμάχης τό γεγονός ότι ή καπιταλιστική επέκταση σε παγκόσμια κλίμακα είναι μία έξαιρετικά άνιση και άντιφατική διαδικασία που χαρακτηρίζεται από σοβαρές διακυμάνεις (π.χ. έμπόριο, έπενδύσεις, συναλλαγές κλπ.) Ή διαπίστωση ότι ό καπιταλισμός διεϊσδύει άσυμμετρικά στους μή-καπιταλιστικούς κοινωνικούς σχηματισμούς είναι τόσο παλιά ώστε νά μήν χρειάζεται νά έπιμείνουμε. Ή ίδια ή διαδικασία της διεϊσδυσης, από τήν άλλη μεριά, συνεπάγεται διαφορετικού είδους διασυνδέσεις μεταξύ των διαφόρων χωρών και του «παγκόσμιου συστήματος» και τή δημιουργία άνισων σχέσεων έξάρτησης και άμοιβαίων δεσμών.

Όλες οι νεο-μαρξιστικές αναλύσεις στην τελευταία 20ετία έχουν σαν άφετηρία τό ότι οι χώρες του Τρίτου Κόσμου άκολουθούν διαφορετική τροχιά από εκείνη που άκολούθησαν οι ήδη άναπτυγμένες χώρες στην έκβιομηχανισή τους. Ήλλά από δώ άκριβώς αρχίζουν τά προβλήματα.

Οι διαμάχες και οι συζητήσεις μεταξύ των διαφόρων μαρξιστικών προσεγγίσεων πάνω στα προβλήματα της ύπανάπτυξης είναι άρκετά γνωστές. Ή θέση άν «ή χώρα που είναι πιο άναπτυγμένη βιομηχανικά δείχνει στις λιγότερο άναπτυγμένες τήν εικόνα του μέλλοντός τους»(32) είναι ίστορικό-έμπειρική δικαιομένη ή όχι, έξακολουθεί βέβαια νά παραμένει άντικείμενο όξύτατης διαφωνίας μεταξύ των μαρξιστών που συχνά έπισκιαίζεται από άκόμα πιο μεγάλες διαφωνίες για τήν έννοια της «ύπανάπτυξης»(33).

30. Political Order in Changing Societies, ό.π.

31. Στο ίδιο, σελ. 461.

32. K. Marx, *Capital*, τομ. 1, Πρόλογος στην πρώτη έκδοση, Pelican 1976, σελ. 91.

33. Πρόσφατη κριτική έξέταση των διαφόρων άπόψεων για τήν «ύπανάπτυξη» από τόν A. Foster - Carter, «The Modes of Production Debate», *New Left Review*, No 107, Ήαν.-Φεβ. 1978, σελ. 44-77.

Δυστυχώς, παρά τό φῶς πού ἔρριξαν οἱ μαρξιστικές μελέτες στίς σκοτεινές κι ἀθέατες πτυχές τῆς ὑπανάπτυξης δέν κατάφεραν πάντα ν' ἀποφύγουν τόν οικονομικό ὑποβαθμισμό διαφόρων ἀποχρώσεων, μέ ἀποτέλεσμα ἡ πολιτική θεωρία τῆς ὑπανάπτυξης νά παραμένει... ὑπανάπτυκτη. Ἡ ὥθηση πού δίνεται μέ τίς νεότερες μελέτες γιά τό λεγόμενο «περιφερειακό κράτος»(34) ἔχει κι αὐτή ὀρισμένα ὄρια μιά καί ἀφορᾶ κυρίως τό «μετααποικιακό κράτος» καί τούς κοινωνικούς σχηματισμούς ὅπου ὁ καπιταλιστικός τρόπος παραγωγῆς (ΚΤΠ) δέν ἔχει ἀκόμα ἐγκαταστήσει τήν κυριαρχία του.

Εἶναι προφανές ὅτι ἐάν ἡ καπιταλιστική ἐπέκταση σέ παγκόσμια κλίμακα εἶναι μιά πολύ ἄνιση καί διαφοροποιημένη διαδικασία, ἔπεται ὅτι δέν μπορεῖ νά συνεπάγεται ὁμοίμορφα πρότυπα συσσώρευσης κεφαλαίου καί οικονομικῆς αὔξης στίς χώρες ὅπου διεισδύει. Ἐπομένως καί οἱ διαδικασίες «ἀνάπτυξης» τῶν κοινωνικῶν καί πολιτικῶν δυνάμεων δέν μπορεῖ νά χαρακτηρίζονται ἀπό ὁμοιογένεια καί ὁμόλογες διαδικασίες.

Γιά μιά ἀκόμα φορά ἡ πραγματική πρόκληση γιά τήν μαρξιστική θεωρία παρουσιάζεται στό ἐπίπεδο τῆς ἀποκρυπτογράφησης τῶν σχέσεων μεταξύ κοινωνικῆς δομῆς, πολιτικῶν ἀνταγωνισμῶν καί πολιτικῶν μορφῶν μέ τρόπο ὥστε νά παίρνονται ὑπόψη οἱ ἀμοιβαῖες σχέσεις τῆς ἐνδογενοῦς μήτρας σέ συσχετισμό μέ τίς διασυνδέσεις τους μέ εὐρύτερα κέντρα οικονομικῆς καί πολιτικῆς ἰσχύος πού δέν κατέχουν ἀπλᾶ τή θέση «ἔξωτερικοῦ περιβάλλοντος». Εἶναι ἀπαραίτητο λοιπόν νά ὀριστεῖ μέ ἀκρίβεια ἡ ἔννοια τοῦ καπιταλισμοῦ, ἰδιαίτερα στή χώρα πού δέχεται τή διείσδυση, διαφορετικά παραμονεύει ὁ κίνδυνος σοβαρότατων λαθῶν(35).

Ἔτσι, γιά τή μαρξιστική προσέγγιση, ἡ ἔννοια τοῦ τρόπου παραγωγῆς καί τῆς συνάρθρωσής του μέ τούς ἄλλους τρόπους παραγωγῆς σ' ἕναν κοινωνικό σχηματισμό εἶναι πολύτιμη κι ἀναντικατάστατη.

Ὅπως ἔγραψε ὁ Μάρξ «σ' ὅλες τίς μορφές κοινωνίας ὑπάρχει ἕνα ἐντελῶς ἰδιαίτερο εἶδος παραγωγῆς πού κυριαρχεῖ πάνω στά ὑπόλοιπα εἶδη καί τοῦ ὁποίου οἱ σχέσεις ἐπομένως καθορίζουν τή σπουδαιότητα καί τήν ἐπιρροή τῶν ἄλλων. Πρόκειται γιά μιά γενική φωτοχρῶσι πού διαπερνᾶ ὅλα τά ἄλλα χρώματα μεταλλάσσοντας τήν ἰδιαιτερότητά τους»(36).

Ἀπό τήν ἀνάλυση τοῦ προτύπου καπιταλιστικῆς ἀνάπτυξης ἡ μαρξιστική προσέγγιση συνάγει τά γενικά δομικά χαρακτηριστικά τοῦ πολιτικοῦ στοιχείου μέ τήν ἔννοια τῶν δομικῶν περιορισμῶν πού καθορίζουν τό πλαίσιο τῶν δυνατῶν λύσεων ὄχι ὁμως καί τήν ἀκριβῆ κατεύθυνση ἢ τή συγκεκριμένη ἐκβάση τῶν πολιτικῶν ἀνταγωνισμῶν καί συγκρούσεων. Εἶναι λοιπόν δυνατή ἡ καταγραφή μερικῶν ὀρων πού καθιστοῦν δυνατή τήν ἐμφάνιση ἢ μὴ ὀρισμένου τύπου πολιτικῶν φαινομένων. Ὅλα αὐτά δέβεται ὡς «ὑπόβαθρο», ὡς γενικές τάσεις καί κατευθύνσεις, οὐδέποτε ὡς δεδαιότητες φυσικοῦ φαινομένου.

Καταλληλότερη μονάδα ἀνάλυσης γιά τήν ἐρμηνεία τῶν πολιτικῶν μετασχηματισμῶν εἶναι τό κράτος, οἱ θεσμοί του, οἱ ὀργανωμένοι συλλογικοί πολιτικοί φορεῖς δράσης, οἱ ἀμοιβαῖες σχέσεις τους κλπ. Διαφορετικά ἔλλοχευε ὁ κίνδυνος τοῦ οικονομικοῦ ὑποβαθμισμοῦ πού ἀναπόφευκτα συνεπάγεται τήν

ὑποτίμηση τοῦ πολιτικοῦ στοιχείου καί τῆς πολιτικῆς ἐφόσον, ἐκτός τῶν ἄλλων, ἐξηγεῖ ὅλες τίς πολιτικές μεταβολές ἀνάλογα μέ τίς διαφορές μεταξύ τῶν μερῶν τοῦ κεφαλαίου (!)

Ἀγγίζουμε σ' αὐτό τό σημείο εὐαίσθητες νευρικές χορδές τῆς μαρξιστικῆς ὀρθοδοξίας ἀλλά κι ὅσων ἀδυνατοῦν νά παραδεχτοῦν ὅτι ὁ μαρξισμός δέν ἔχει ἀπαντήσεις γιά ὅλα τά προβλήματα.

Θά πρέπει τελικά νά γίνει παραδεκτό πόσο προβληματική εἶναι στή μαρξιστική θεωρία ἡ διασύνδεση μεταξύ κοινωνικῶν τάξεων καί πολιτικῆς. Ποιοί εἶναι κείνοι οἱ μηχανισμοί πού διασφαλίζουν τήν ἄρθρωση τῶν πολιτικῶν δυνάμεων μέ τίς ἰδεολογίες καί τίς κοινωνικές τάξεις πού ὑποτίθεται πῶς ἐκπροσωποῦν;

Τίς δυσκολίες αὐτές προσπάθησε νά ξεπεράσει ὁ Νίκος Πουλαντζᾶς στό ἀτέλειωτο ἔργο του, χτίζοντας τήν πολιτική του θεωρία πάνω στό θεωρητικό σχῆμα τοῦ Althusser, ὅτι δηλαδή ἡ οἰκονομία εἶναι καθοριστική σέ «τελευταία ἀνάλυση». Γιατί, ὅπως παραδεχόταν καί ὁ ἴδιος, ἡ ἐγκατάλειψη αὐτῆς τῆς θέσης τινάζει ὅλα τά μαρξιστικά θεμέλια στόν ἄερα. Τό σχῆμα του ὁμως τῆς «σχετικῆς αὐτονομίας», παρόλο πού μπορεῖ νά ὑποστηριχθεῖ σοβαρά, μ' ἀνάλογη «ἀνάγνωση», ἀπό κείμενα τοῦ «ῶριμου Μάρξ» δέν ἔλυσε τά προβλήματα τῶν διασυνδέσεων τῆς πολιτικῆς μέ τίς κοινωνικές τάξεις (πού ἀπεικονίζονται ὡς «ἀποτέλεσμα» τῶν δομῶν) οὔτε θεωρητικοποίησε σέ κάποιο βαθμό τούς μηχανισμούς ἐκπροσώπησης τῶν τάξεων στό πολιτικό πεδίο. Ἔτσι ὁ Γόρδιος Δεσμός τῆς μαρξιστικῆς θεωρίας παραμένει ἄλυτος.

Δέν εἶναι λοιπόν ἀνεξήγητο τό γιατί μερικοί δέν κατάφεραν νά ἀντισταθοῦν στόν πειρασμό καί σφάφηκαν πρὸς τήν κατεύθυνση ἀποσύνδεσης τῶν δύο σφαιρῶν. Ἀναγνώρισαν κατά συνέπεια μιά ἀπόλυτη αὐτονομία στό πολιτικό καί τό ἰδεολογικό στοιχεῖο, ἄρα στούς πολιτικούς καί ἰδεολογικούς ἀγῶνες. Εἶναι φανερό δέβεται ὅτι οἱ πολιτικές δυνάμεις δέν μποροῦν νά θεωρηθοῦν ἀπλᾶ καί μόνο ἐκφράσεις τῶν τάξεων καί τῶν ταξικῶν συμφερόντων, οὔτε ἐκφραστὲς μῆς καί μόνο τάξης. Οὔτε οἱ πολιτικές καί οἱ ἰδεολογικές διαμάχες ἔχουν πάντα σάν ἀποκλειστικό, καθοριστικό ἢ πρωταρχικό ἀντικείμενο τίς ταξικές διαφορές. Οἱ διαπιστώσεις αὐτές εἶναι ἀκόμα πιὸ ἐκδηλες στήν περίπτωση τῶν ὑπανάπτυκτων / ἐκσυγχρονιζόμενων κοινωνιῶν, ὅπου συνήθως ἀπουσιάζουν τόσο ἡ αὐτόνομη πολιτική ὀργάνωση τῶν τάξεων ὅσο καί ὁ σαφὴς ταξικός χαρακτήρας τῆς πολιτικῆς σύγκρουσης, σ' ἕνα μεγάλο βαθμό.

34. Ἐπισκόπηση τῆς σχετικῆς φιλολογοῦς ἀπό τούς W. Ziemman καί M. Lanzendorfer, «The State in Peripheral Societies», *Socialist Register* 1977, σελ. 143-177. Ἐπίσης C. Leys, «Capital Accumulation, Class Formation and Dependency, The Significance of the Kenyan case», *Socialist Register*, 1978, σελ. 241-266, R. Munck, «State and Capital in Brazil», στό *Capital and Class*, No 8, 1979.

35. Βλ. τήν κριτική τοῦ E. Laclau στίς θέσεις τοῦ G. Frank, στό *New Left Review*, No 67, 1971 (Feudalism and Capitalism in Latin America). Γιά τίς χρήσεις τοῦ ὄρου καπιταλισμός ἀπὸ Ἕλληνες ἐπιστήμονες, κυρίως ἱστορικούς βλ. Ν. Μουζέλης, «Στρατός καί πολιτική στή σύγχρονη Ἑλλάδα», *Οἰκονομία καί Κοινωνία* τ. 5, Ὀκτ. 1979, σελ. 41-51.

36. K. Marx, *Grundrisse*, Εἰσαγωγή, Pelican 1973, σελ. 106-107.

Ἡ ἐπιλογή τῆς ἀπόλυτης αὐτονομίας⁽³⁷⁾ τοῦ πολιτικοῦ καί ἰδεολογικοῦ ἐπιπέδου εἶναι μὲν ἔλκυστική ἀλλὰ προφανῶς βρίσκεται σ' ἀντίθεση μὲ ὀρισμένα χτυπητὰ στοιχεῖα τῆς πραγματικότητας πού κανένας πρακτικὸς πολιτικὸς δὲν θά τολμοῦσε ν' ἀγνοήσει. Ἀκόμα κι ἂν ὑπάρχει ἀδυναμία θεωρητικῆς ἀπόδειξης δὲν σημαίνει ὅτι πρέπει νὰ συγχέουμε τὴ λογικὴ μὲ τὴν πραγματικότητα. Τὸ δίλημμα δὲν μπορεῖ νὰ εἶναι οικονομικὸς ντετερμινισμὸς ἢ ἀπόλυτη αὐτονομία, ἀλλὰ δὲν θά πρέπει νὰ διστάσουμε νὰ παραδεχτοῦμε ὅτι ὑπάρχουν μεγάλες κι ἄλυτες πρὸς τὸ παρὸν δυσκολίες. Τὸ μέλλον θά δείξει ἂν ἡ προσπάθεια τοῦ Πουλιαντζᾶ ἀπέτελεσε τὸ ἔσχατο σωσίβιο γιὰ τὴ διάσωση τῆς μαρξιστικῆς πολιτικῆς θεωρίας ἀπὸ βέβαιο πνιγμὸ ἢ τὴν ἀπαρχὴ μιᾶς νέας προβληματικῆς πού θά καταφέρει τελικὰ νὰ κατασκευάσει τὰ ἀναγκαῖα ἐννοιολογικὰ ἐργαλεῖα γιὰ τὴ μελέτη τῶν σχέσεων πού ἀναφέραμε, ξεπερνώντας τὶς ἀδυναμίες τῆς «δομικῆς αἰτιότητας» καί τῆς ὑποβάθμισης τῆς ἀποτελεσματικότητας τῶν πολιτικῶν συλλογικῶν φορέων δράσης ἀλλὰ καί τὴν ἀπόλυτη ἐκμηδένιση τῆς κοινωνικῆς βάσης τῆς πολιτικῆς. Ἐνα δῆμα πρὸς μιὰ τέτοια κατεύθυνση θά ἦταν ἴσως ἡ πειραματικὴ ἐπιχειρησιοποίηση ὀρισμένων ἐννοιῶν πού ἐνῶ δὲν ἀνήκουν στὸ καθαυτὸ μαρξιστικὸ ὄπλοστᾶσιο ὡστόσο θά μπορούσαν νὰ ἐνσωματωθοῦν σὲ μιὰ μαρξιστικὴ προβληματικὴ καί νὰ συντελέσουν στὴ μελέτη ὀρισμένων προβλημάτων τῆς πολιτικῆς τῶν ὑπανάπτυκτων / ἀναπτυσσόμενων χωρῶν. Μποροῦν δηλαδὴ ἐνδεχόμενα νὰ συμβάλλουν στὴν κατασκευὴ ἐνός μαρξιστικοῦ ἀναπτυξιακοῦ μοντέλου πού θά ἔχει σάν ἄξονα τὴν πολιτικὴ ἀλλαγὴ μέσα στὸ γενικότερο πλαίσιο τοῦ τύπου συσσώρευσης κεφαλαίου καί πού θά ἐπιτρέπει τὴ μελέτη τόσο τῶν δυνάμεων διατήρησης ὅσο καί τῶν δυνάμεων διατάραξης τοῦ συστήματος στὶς ἀμοιβαῖες ἐπιδράσεις τους.

Πρόκειται γιὰ ἕνα ἐγχείρημα δύσκολο μὲ ἀβέβαια ἀποτελέσματα τὰ ὅποια ὡστόσο θά μπορούσαν νὰ φανοῦν μόνον πᾶνω σ' ἕνα συγκεκριμένο θεωρητικὸ – ἐρευνητικὸ ἔδαφος⁽³⁸⁾. Δὲν μποροῦμε ν' ἀπορρίψουμε ὀρισμένους ἐννοιες ἀπλά καί μόνον ἐπειδὴ ἀνακύπτουν μέσα στὸ πλαίσιο μιᾶς ἄλλης προβληματικῆς, οὔτε πέφτουμε στὸν ἐκλεκτισμὸ ἐπιλέγοντας τὶς ἐννοιες αὐτὲς καί τοποθετώντας τες μέσα στὴ μαρξιστικὴ θεώρηση.

Ἐνδεικτικὰ, οἱ ἐννοιες π.χ. τῆς πολιτικῆς κινητοποίησης, τοῦ τρόπου ἐνσωμάτωσης τῶν μαζῶν καί τῶν νέων κοινωνικῶν δυνάμεων στὸ πολιτικὸ σύστημα, οἱ τρόποι καί οἱ μορφές τῆς πολιτικῆς συμμετοχῆς καί οἱ φορεῖς τῆς πολιτικῆς θεσμοποίησης μποροῦν νὰ χρησιμοποιηθοῦν γόνιμα σὲ συνδυασμὸ μὲ τοὺς προσδιορισμοὺς τοῦ κράτους καί τοῦ κοινωνικο-οικονομικοῦ πλαισίου. Μὲ τὴ συγκεκριμένη ἀνάλυση ἐνός κοινωνικοῦ σχηματισμοῦ μπορεῖ νὰ καταγράψουμε τὶς ἀνισομερείες κι ἀναντιστοιχίες ἀνάμεσα στὶς ἀντιφάσεις τῶν διαφόρων ἐπιπέδων καί τὶς σχέσεις ἐπίδρασης κι ἀλληλοκαθορισμοῦ.

Ἔτσι τὰ θεωρητικὰ ἀποτελέσματα τῆς ἐνσωμάτωσης τῶν ἐνοιῶν αὐτῶν σ' ἕνα διαφορετικὸ θεωρητικὸ λόγο θά εἶναι τελείως διαφορετικά. Δὲν ὑπάρχει ὁ χώρος γιὰ νὰ ὑπεισέλθω σὲ λεπτομέρειες. Θά πρέπει ὅμως νὰ σημειώσω ὅτι ἡ μεταφορά τῶν ἐνοιῶν αὐτῶν καί ἡ ἐνσωμάτωσή τους ὑπάρχει πιθανότητα νὰ εἶναι ἐπιτυχῆς στὸ βαθμὸ πού ἔχει προηγηθεῖ μιὰ συστημικὴ θεωρητικὴ ἐπεξεργασία τους.

Τὶ σχέση ἔχουν ὅλ' αὐτὰ μὲ τὴ στρατιωτικὴ ἐπέμβαση: Τεράστια, θά ὑποστήριζα, γιὰ τὸν ἀπλούστατο λόγο ὅτι οἱ πολιτικὲς συγκρούσεις δὲν διεξάγονται ἐρήμην τοῦ στρατοῦ. Ὁ στρατὸς ἀποτελεῖ μέρος τοῦ συσχετισμοῦ τῶν δυνάμεων καί ἢ συμπαρατάξή του μ' αὐτὴ ἢ τὴν ἄλλη πλευρὰ ἢ οἱ περιπτώσεις ὅπου ἐπεμβαίνει αὐτόνομα στὴν πολιτικὴ ἔχουν αὐταπόδεικτη σημασία.

Δ. Ἡ πολιτικὴ κρίση

Τόσο ἡ προσέγγιση τοῦ τρόπου παραγωγῆς ὅσο κι ὁποιοδήποτε ἐπιτυχῆς μαρξιστικὸ μοντέλο γιὰ τὴν πολιτικὴ στὶς χώρες πού ἀκολουθοῦν μιὰ πορεία ραγδαίας καπιταλιστικῆς ἀνάπτυξης – μ' ὅλες τὶς συνέπειες – δὲν θά μπορούσαν νὰ μᾶς δώσουν παρὰ μόνον γενικὲς παραμέτρους τῆς πολιτικῆς ἀλλαγῆς, τοὺς γενικοὺς ὅρους ἀστάθειας ἢ σταθερότητας τοῦ καθεστώτος.

Ὅπως ὑποστήριζα πιὸ πάνω, ἡ ἀνάλυση στὸ ἐπίπεδο τῶν δομῶν καί τῶν τάσεων τοῦ συστήματος μπορεῖ νὰ ὑποδείξει μὲ ἀρκετὴ ἀκρίβεια τὰ ὄρια τῶν δυνατῶν λύσεων, μ' ἄλλα λόγια νὰ μᾶς δώσει τὸ δείκτη τῶν πιθανῶν ἐξελίξεων, δὲν μπορεῖ ὅμως νὰ προκαθορίσει ἢ νὰ παραβλέψει μὲ ἀκρίβεια τὶς ἀνακατατάξεις στὶς πολιτικὲς δυνάμεις καί τὴν πιθανότητα τῆς πολιτικῆς ἀλλαγῆς. Ἰδιαίτερα στὶς χώρες ὅπου ἀναφερόμαστε οἱ «συστηματικὲς» αὐτὲς ἀναλύσεις ἔχουν μικρότερη ἀξιοπιστία λόγω ἀκριβῶς τῆς ρευστότητας τοῦ συστήματος καί γενικότερα λόγω τῶν ἀτόμων καί ταχύρρυθμων ἀλλαγῶν σ' ὅλους τοὺς τομεῖς. Εἶναι λοιπὸν δυσκολότερο νὰ ἀπομονωθοῦν γιὰ ἕνα ἐπαρκὲς χρονικὸ διάστημα διαφοροὶ μονιμότεροι παράγοντες ἀπ' ὅ,τι εἶναι σὲ χώρες μὲ μεγαλύτερη δομικὴ σταθερότητα.

Τὸ γεγονός αὐτὸ ἔχει ἀναπόφευκτες συνέπειες στὸ πολιτικὸ ἐπίπεδο καί καθιστᾷ τὴν ἀνάλυση ἀπὸ τὴ σκοπιὰ τῶν φορέων δράσης ὄχι μόνον ἀναγκαῖα ἀλλὰ καί ἀναντικατάστατη.

Ἡ ἐννοια τῆς πολιτικῆς κρίσης χρησιμοποιεῖται συνήθως καταχρηστικά. Ἰδιαίτερα στὴ μαρξιστικὴ παράδοση δὲν ὑπάρχει ἴσως στιγμή πού νὰ μὴν προβάλλεται ἡ χρόνια κρίση τοῦ συστήματος καί ἡ ἄμεση κατάρρευσή του – διαδικασίες πού ὑποτίθεται ὅτι διευκολύνουν τὴν ἄνοδο στὴν ἐξουσία τῶν ἀντικαθεστωτικῶν πολιτικῶν δυνάμεων. Ἡ κατάχρηση ὅμως τῆς ἐννοιας δὲν ἀποτελεῖ λόγο γιὰ τὴν ἐγκατάλειψή της ὑπὸ τὸν ὄρο ὅτι θά προσδιορίσουμε ρητὰ τὸ περιεχόμενό της.

Χαρακτήρισα πιὸ πάνω τὴν πολιτικὴ κρίση ὡς τὴν ἀτομικὴ τῆς πολιτικῆς ἀλλαγῆς. Καί πραγματικά οἱ καταστάσεις κρίσης ἐγκυμονοῦν πολλὲς πιθανότητες ἐπίλυσής τους. Μόνον

37. Ὑποστηρικτὲς τῆς ἀκραίας αὐτῆς ἀποψῆς εἶναι οἱ B. Hindess καί P. Hirst πού τὴν ἐπαναλαμβάνουν συστηματικά σ' ὅλα τὰ γραπτά τους (π.χ. *Pre-Capitalis Modes of Production*, Routledge and Kegan Paul, 1975. *Marx's Capital and Capitalism Today* τόμ. I καί II, 1977, 1979. B. Hindess, «Classes and Politics in Marxist Theory» στὸ βιβλίο *Power and the State*, London 1978 κλπ.) Τὴν ἀποψὴ τους ὑποστηρίζουν μὲ πολὺ σφριφὰ ἐπιστημολογικὰ ἐπιχειρήματα ἀλλὰ ἡ ἐπισημάνση τῶν κενῶν τῆς μαρξιστικῆς θεωρίας κάθε ἄλλο παρὰ φανταστικὴ εἶναι.

38. Βλ. N. Mouzelis, *Ideology and Class Politics. A Critique of E. Laclau*, NLR, No 112 Νοέμβ. – Δεκ. 1978.

Ήταν αναλυθεί συγκεκριμένα ή διάταξη των δυνάμεων μπορούμε να προκαθορίσουμε με κάποια ασφάλεια την έκβαση της κρίσης, την επικρατέστερη λύση της.

Καταστάσεις πολιτικής κρίσης μοιάζουν με μεγάλα σκηνικά όπου υπεισέρχονται μακροχρόνιοι, βραχυχρόνιοι και συγκυριακοί παράγοντες επιταχύνοντας τον ιστορικό τους ρυθμό, όπου οι πρωταγωνιστές του δράματος, ατομικοί και συλλογικοί φορείς δράσης ενεργούν μέσα σε συνθήκες αυξημένης πολιτικοποίησης κάθε σφαίρας, ακόμα και της ιδιωτικής ζωής. Τό σκηνικό είναι στημένο για να δεχτεί σοβαρές διαταράξεις και επαναδιατάξεις των κοινωνικών και πολιτικών διευθετήσεων και ισορροπιών που υπάρχουν. Είναι λοιπόν ή κατ' έξοχήν «στιγμή» για να ανακαλύψουμε τους πραγματικούς πρωταγωνιστές, να παρακολουθήσουμε τις κινήσεις και τις συγκρούσεις, να διαβάσουμε τους οίονους.

Κάθε συστηματική «ανάγνωση» της κρίσης εξαρτάται όχι μόνο από τη γνώση και τό συνυπολογισμό των μονιμότερων παραμέτρων που αναφέραμε πιο πάνω αλλά κι από μία γενική αντίληψη για την πολιτική σε συνδυασμό με την επιλογή των μέσων του πολιτικού λογισμού.

Σχετικά με την πολιτική κρίση, ή λειτουργιστική προσέγγιση θεωρεί ότι τό σύστημα ρίχνεται σε κρίση όταν δημιουργείται μία κατάσταση ανισορροπίας ή οποία προκαλείται από τις «δυσλειτουργικές εισροές» που απειλούν τις «φυσικές» ισορροπίες και πυροδοτούν κρίσεις προσαρμογής. Τό λειτουργιστικό πρότυπο κρίσης προϋποθέτει χρονικές αλληλουχίες περιβαλλοντολογικών αλλαγών και διαδοχικών ανταποκρίσεων του συστή-

ματος. Πρόκειται βασικά για κρίσεις αναχρονισμού, (θεσμικές, οικονομικές κλπ.) που δημιουργούνται από τις ασυμμετρίες στις μεταξύ τους σχέσεις. Η έννοια αυτή της κρίσης αποτελεί έγγενές στοιχείο στα διάφορα μοντέλα «ανάπτυξιακής αιτιότητας» του λειτουργισμού(39).

Στόν αντίποδα, ή λανθασμένη διάγνωση των κρίσεων στο μεσοπόλεμο από τη μαρξιστική θεωρία και τά εργατικά κινήματα και κόμματα οδήγησε σε τρομακτικά πολιτικά σφάλματα και τραγικές συνέπειες(40) τόσο στη θεωρία όσο και στην πολιτική πρακτική· ή άποψη του «οικονομικού καταστροφισμού» και ή ταύτιση κάθε κρίσης με τη λενινιστική αντίληψη για την «επαναστατική κατάσταση» πληρώθηκε ακριβιά κι όχι μόνο από την άριστερά. Βασανίζει ακόμα έστω και βερμαλιστικά τις «έμβριθεις» αναλύσεις περί επικείμενης αυτοκατάρρευσης του καπιταλισμού.

Από τά διάφορα κείμενα του Μάρξ(41), παρά τις διεισδυτικές αναλύσεις που περιέχουν, δέν είναι δυνατόν να συγκροτηθεί μία θεωρία κοινωνικής και πολιτικής ισορροπίας ούτε μία θεωρία για την πολιτική κρίση. Στα πλαίσια της μαρξιστικής παράδοσης μόνο ο Γκράμσι αφιέρωσε την προσοχή του σε

39. G. Almond (έκδ.) *Crisis, Choice and Change*. Little Brown, Boston 1973.

40. N. Poulantzas, *Fascism and Dictatorship*. NLB 1975.

41. K. Marx, «The Civil War in France» κλπ.



διάφορες σημαντικές πλευρές της πολιτικής κρίσης. Παρά τις δυσκολίες που παρουσιάζει η αποσπασματική γραφή του(42) μπορούμε ωστόσο να επωφεληθούμε από τις έπεξεργασίες του. Σέ πολλά σημεία ο Γκράμσι επιχειρηματολογεί ως προς αυτό τό θέμα από μία συστηματική θεωρητική σκοπιά(43).

Η αντίληψη του Γκράμσι για την ιδιαίτερη αποτελεσματικότητα του δ.τι αποκαλεί υπερδομές, του επιτρέπει να αναλύσει αúστηρά την κεντρική σημασία του συσχετισμού των δυνάμεων σέ συνθήκες πολιτικής κρίσης. Σέ πολυάριθμα μέρη του έργου του καί ιδιαίτερα στίς αναλύσεις του γιά τόν καισαρισμό(44) ο Γκράμσι χρησιμοποιεί ένα πλούσιο έννοιολογικό όπλοστάσιο, πρωτότυπη συμβολή στήν έπεξεργασία του θέματος. Ο Γκράμσι αναλύει όχι μόνο καταστάσεις ίσοζυγίου μεταξύ κοινωνικών καί πολιτικών δυνάμεων, αλλά καί διαταράξεων καί όρισμένους μηχανισμούς των πολιτικών κρίσεων. Δέν θά ήταν δυνατόν να σταθούμε αναλυτικότερα στή σημασία της θεωρητικής συμβολής του Γκράμσι. Άλλά μέ βάση τόσο τις γενικές του θεωρητικές κατευθύνσεις καί τή συμβολή νεότερων αναλύσεων(45) είναι δυνατόν:

α) να έντοπιστούν τά γενικά χαρακτηριστικά γνωρίσματα της πολιτικής κρίσης που προσιδιάζουν στό καπιταλιστικό κράτος.

β) να έξεταστούν τά συστατικά στοιχεία μιάς συγκεκριμένης πολιτικής κρίσης σέ σχέση μέ την ιστορική καπιταλιστική φάση ανάπτυξης σέ συνδυασμό μέ τις πολιτικές καί ιδεολογικές συναρθρώσεις της.

γ) να μελετηθούν ιδιαίτερα φαινόμενα που έχουν σχέση μέ την ιδιόμορφη σέ κάθε περίπτωση διάταξη των ανταγωνιστικών δυνάμεων.

Άν δεχτούμε ότι τό γενικό αυτό σχήμα μπορεί να χρησιμεύσει σάν οδηγός γιά την κατασκευή ενός μαρξιστικού μοντέλου πολιτικής κρίσης τότε δέν είναι δύσκολο να διαπιστώσουμε ότι ή λειτουργιστική προσέγγιση περί «δυσλειτουργιών» του συστήματος καί περί διάδρωσης ή κατάρρευσης των δήθεν αυτο-ρυθμιστικών μηχανισμών του καθώς επίσης καί ή μυστήρια «κατάρρευση» των θεσμών, από κόπωση του μετάλλου ή γιά όποιουσδήποτε άλλους «αυτονόητους» λόγους, δέν εúσταθούν. Γιατί ή πολιτική κρίση, πάνω άπ' όλα, χαρακτηρίζεται από μετακινήσεις στίς σχέσεις των ανταγωνιστικών δυνάμεων που επηρεάζουν βαθύτατα τις πολιτικές σχέσεις καί τούς συσχετισμούς μέσα στους κρατικούς θεσμούς. Μ' άλλα λόγια, κάθε πολιτική κρίση αποτελεί προσίμο γιά μιά ανακατανομή των σχέσεων ίσχύος μεταξύ των κοινωνικών καί πολιτικών δυνάμεων,στιγμή διάρρηξης της άλληλεγγύης των κυρίαρχων τάξεων καί έσχατης δοκιμασίας των ανταγωνιστικών δυνάμεων είτε από την άποψη της άποφυγής επιδείνωσης της θέσης τους είτε από την άποψη της ικανότητάς τους να ήγηθούν ενός κοινωνικο-πολιτικού συνασπισμού γιά μιά νέα κοινωνική καί πολιτική τάξη.

Άλλά ή άνάλυση της πολιτικής κρίσης θά πρέπει συνάμα να προχωρήσει καί να συμπεριλάβει δομικούς καί συγκυριακούς παράγοντες στή διαπλοκή τους καί στον άμοιβαίο του προσδιορισμό. Οί συγκυριακοί παράγοντες είναι εκείνοι που δέν μπορούν να έντοπιστούν μέ άδιαφιλονίκητη δεβαιότητα λόγω της ρευστότητάς τους. Άλλά άκριβώς στό πεδίο της συγκυρίας δοκιμάζεται ή προετοιμασία των πολιτικών φορέων, ή ποιότη-

τά τους στό τακτικό επίπεδο, ή ήγητική τους ικανότητα γιά την πραγματοποίηση των στόχων τους. Κανένα άπ' αυτά τά στοιχεία που άπαρίθμησα ένδεικτικά δέν μπορεί ν' αναχθεί σέ μιά αντίληψη «δομικής αιτιότητας». Η άβεβαιότητα καί τό άπρόβλεπτο είναι έγγενη στοιχεία της συγκυρίας. Η εφαρμογή των μέσων του πολιτικού λογισμού (ύλικου καί θεωρητικού) που διαθέτει κάθε παράταξη είναι μιά κρίσιμη πλευρά που παίζει άποφασιστικό ρόλο στήν τελική έκβαση.

Ο στρατός είναι φυσικά συμμετοχος καί συνεργός σ' όλες αυτές τις διαδικασίες είτε μέ πράξεις είτε μέ παραλείψεις. Συνυπολογίζεται στό συσχετισμό των δυνάμεων μέ τρόπο που δέν μπορεί να προκαθοριστεί θεωρητικά, αλλά που προκύπτει σάν άποτέλεσμα των συγκεκριμένων συνθηκών. Είτε σάν έφεδρεία της κατεστημένης κοινωνικο-πολιτικής τάξης, είτε σάν σύμμαχη δύναμη των δυνάμεων που άντιμάχονται τό status quo, είτε σάν αυτόνομη δύναμη, ένωμένος ή διασπασμένος ο στρατός τοποθετείται στή δίνη της πολιτικής κρίσης γιά τόν άπλό λόγο ότι ή έξουσία των δπλων γέρνει τελικά τή ζυγαριά. Ο τύπος της πολιτικής κρίσης είναι αυτός που προσδιορίζει τούς δρους καί τό περιεχόμενο των στρατιωτικών έπεμβάσεων που διακόπτουν τό πολιτικό συνεχές ιδιαίτερα όταν παίρνουν τή μορφή του πραξικοπήματος.

Άντί επίλογου

Θά ήταν άνώφελο να ίσχυριστώ ότι ή άνάλυση έθιξε όλα τά προβλήματα ή όλες τις πλευρές, μέ τρόπο πλήρη κι έξαντλητικό. Ήθελα μόνο να έπισημάνω τις δυσκολίες καί τά κενά που υπάρχουν, τουλάχιστον όσα άντιλαμβάνομαι εγώ, στήν πολιτική θεωρία, ιδιαίτερα σέ σχέση μέ τις αναπτυσσόμενες χώρες. Καί φυσικά λείπει τό μεγάλο μέρος, ή άναφορά στή συγκεκριμένη περίπτωση της Ελλάδας, όπου θά μπορούσαν να δοκιμαστούν συγκεκριμένα οί θεωρητικές ύποθέσεις που παρέθεσα.

Οί μελέτες καί τά άρθρα που ακολουθούν καλύπτουν ένα μεγάλο κενό στή διερεύνηση των συγκεκριμένων προβλημάτων των Έλληνικών Ένόπλων Δυνάμεων κι άνοίγουν τόν άπαραίτητο δημόσιο διάλογο στά κρίσιμα αυτά θέματα. Άς έλπίσουμε ότι οί προσπάθειες αυτές θά προλείανουν τό έδαφος γιά τή διεξαγωγή μιάς συζήτησης οúσιαστικής. Γιατί ή άπερισκεψία όρισμένων πολιτικών δυνάμεων καί ή συγκάλυψη των προβλημάτων οδηγούν άναμφισβήτητα σέ επικίνδυνες περιπέτειες.

Λονδίνο, Μάρτιος 1980

42. Βλ. C. Mouffe καί A. Sassoon «Gramsci in France and Italy - A Review of it Literature», *Economy and Society*, τ. 6, No 1, Φεβρ. 1977.

43. Βλ. A. Showstack-Sassoon, *The Political Thought of A. Gramsci, PH. D., LSE 19*; ιδιαίτερα κεφ. II (ή άνάλυση των συγκυριών) καί 13 (ή παθητική επανάσταση)

44. A. Gramsci, *Prison Notebooks*, Lawrence and Wishart, Λονδίνο 1971, σελ. 18.

45. Βλ. N. Poulantzas, *La Crise de l' Etat*, PUF, 1976. Έπίσης *L' Etat, le Pouvoir, Socialisme*, PUF 1978, ίδ. μέρος II, σελ. 135-179. Έπίσης βλ. C. Buci - Glucksmann *Gramsci et L' Etat*, Fayard 1975, σελ. 121.